

Wstęp

I. Tło historyczne

Sieradz w późnym średniowieczu był jednym z najważniejszych ośrodków rzemieślniczo-handlowych w Polsce centralnej. Pomimo ważnego regionalnie znaczenia nie było to miasto duże. Szacuje się, że na początku XVI w. w obrębie ścisłej zabudowy zamieszkiwało tam od około 1 000 do 1 360 osób w 170 domach. Nieco wcześniej, w połowie XV w. te liczby były jeszcze mniejsze – odpowiednio: 133 domy i od około 800 do 1 000 mieszkańców¹. W połowie XVI w. miasto, doliczając przedmieścia, nie przekraczało raczej 2 000 mieszkańców². W literaturze przyjmuje się zasadniczo, że było to miasto średnie, zaliczane do

1 Sowina Sieradz, s. 176–177; A. Szymczak, *Mieszkańcy Sieradza do końca XVI wieku*, w: Sieradz 2014, s. 141–142.

2 Szacunkowe liczby: domów (200 wewnątrz murów i 150 na przedmieściach) oraz mieszkańców (około 2 100 osób – obliczona na podstawie liczby domów) – podawane w zaokrągleniu przez Ryszarda Rosina, a przyjęte też przez Alicję Szymczak – dla drugiej połowy XVI w. są niewątpliwie zawyżone (R. Rosin, *Miasta do 1572*, w: *Szkice z dziejów Sieradzkiego*, red. J. Śmiałkowski, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Łódź 1977, s. 80–81; A. Szymczak, *Mieszkańcy Sieradza...*, s. 142). Bazą szacunkowych obliczeń powinny być ściśle lokalizacje działek i domów ustalone przez Urszulę Sowinę dla XV i pierwszych trzech dziesięcioleci XVI w. Spora część nieruchomości na przedmieściach należała do mieszczan zamieszkujących domy w głównej części zabudowy. Nie wszystkie działki z przedmieść miały domy mieszkalne – na wielu z nich znajdowały się budynki gospodarcze, zapewne stodoły, określane w księgach jako *predia*. Odrębnym problemem jest zasiedlenie poszczególnych domów – w pewnych okresach część pozostawała niewątpliwie pusta (Sowina Sieradz, s. 49–174 oraz 179–196, Aneksy I–IV). Potwierdzają to dane późniejsze. Według lustracji dóbr królewskich w latach 1628–1632 w Sieradzu, łącznie w obrębie murów i na przedmieściach, było 336 domów,

II kategorii, w czterostopniowej skali podatkowej³. Jest jednak możliwe, że brak Sieradza w rejestrze pogłównego z 1520 r. wśród miast *secundi ordinis* nie jest, jak się przypuszcza, skutkiem czasowego zwolnienia z opłat z powodu klęsk elementarnych, ale rzeczywistą oceną potencjału miasta. Wielkość zarówno zabudowy, jak i zaludnienia były właściwe raczej dla miast z III kategorii podatkowej⁴.

Mimo że demograficznie Sieradz był więc co najwyżej miastem średnim, a może nawet małym⁵, to jego realne znaczenie gospodarcze z pewnością było większe. Wprawdzie w pobliżu Sieradza, można powiedzieć, że w sąsiedztwie, niemal w równej odległości (około 20 km na

z czego 13 niezamieszkanym (A. Dunin-Wąsowiczowa, *Sieradz*, w: *WSE XVI*, s. 88–89). Stąd zawyżanie liczby mieszkańców powyżej 2 000 jest raczej nieuzasadnione.

3 H. Samsonowicz, *Liczba i wielkość miast późnego średniowiecza Polski*, „Kwartalnik Historyczny”, 86 (1979), nr 4, s. 917–931; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1986, s. 115.

4 Zdaniem U. Sowiny Sieradz był raczej miastem II kategorii, czyli średnim, czego dowodzić miała liczba pieszych, jaką miasto wystawiło w 1458 r. na wojnę z Krzyżakami, w porównaniu z innymi miastami wielkopolskimi. Badaczka przyjmuje, że około 1520 r. Sieradz mógł być zaliczany do III kategorii miast, ale jednocześnie bierze też pod uwagę, że powodem braku Sieradza wśród miast *secundi ordinis* w wykazie z 1520 r. mogła być epidemia z 1507 r. oraz pożar z 1509 r., który spowodował poważne szkody w mieście, a w ich następstwie królewskie zwolnienie od opłat na 10 lat (Sowina Sieradz, s. 8–9, przypis 10; U. Sowina, *Najstarsze sieradzkie testamenty mieszczańskie z początku XVI w. Analiza źródłoznawcza*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 39 (1991), nr 1, s. 5; A. Szymczakowa, *Ochrona przeciwpożarowa w Sieradzu w XVI wieku*, „Rocznik Wieluński”, 14 (2014), s. 390). Wypada jednak zauważyć, że po pierwsze – dziesięcioletni przywilej podatkowy nie dotyczył czopowego, z którego miasto zwolniono tylko na jeden kwartał (AGAD, Metryka Koronna 24, k. 175), po drugie – klęski te dotknęły również inne miasta. W 1507 r. epidemia szerzyła się w wielu miastach w całej Polsce, a szczególnie dotkliwa była w Gnieźnie i Piotrkowie (tego miasta również brak wśród miast II kategorii w 1520 r.). A. Walawender, *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586*, t. 1: *Zjawiska meteorologiczne i pomory*, Kasa im. Rektora J. Mianowskiego, Instytut Popierania Polskiej Twórczości Naukowej, Lwów 1932, s. 197–198. Również pożary zdarzały się dość pospolicie w tym czasie w niemal wszystkich miastach, m.in. w regionie: w Gnieźnie w latach 1503 i 1512, w Piotrkowie w 1516 r., w Radomsku w 1518 r., w Warcie w 1507 r. A. Karpiński, współp. E. Kalinowski, E. Nowosielska, *Pożary w miastach Rzeczypospolitej w XV–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe. Katalog*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2020, s. 37, 55–59.

5 Na brak zasadności rozróżniania w warunkach polskich miast średnich od małych zwróciła uwagę Agnieszka Bartoszewicz, *Wstęp*, w: *Testamenty z ksiąg sądowych małych miast polskich do 1525 roku*, oprac. A. Bartoszewicz, K. Mrozowski, M. Radomski, K. Warda, red. A. Bartoszewicz, Wydawnictwo Naukowe Semper, Warszawa 2017, s. 7.

północ, prawie symetrycznie od wschodu i zachodu) były dwa podobnej wielkości miasta o zbliżonym potencjale gospodarczym – Warta i Szadek, jednak Sieradz miał wyraźnie większą rangę⁶.

Na ważne znaczenie miasta w regionie niewątpliwie wpływ wywierało usytuowane tam centrum polityczno-administracyjne⁷. Od XI w. sieradzki gród, położony w dolinie Warty, był ośrodkiem administracji terenowej (od XIII w. był siedzibą kasztelana), początkowo w ramach prowincji łęczyckiej, a w XIII w. pełnił funkcję stołeczną księstwa. Znaczenie Sieradza jako ośrodka odrębnej jednostki politycznej utrwaliły przede wszystkim rządy Leszka Czarnego, przez pewien czas (do 1279 r.) samodzielnego księcia sieradzkiego. Władca ten, mając na względzie reprezentacyjną rolę grodu, wzniósł w nim murowaną wieżę, co było rzadkością w tym czasie⁸. W późnym zaś średniowieczu gród-zamek, odbudowany przez Kazimierza Wielkiego po zniszczeniu w 1331 r. i sukcesywnie od XIV w. przebudowywany, był siedzibą starosty oraz jego sądu i urzędu⁹. Ponieważ Sieradz stanowił jednocześnie stolicę ziemi, odbywały się w nim roki sądu ziemskiego. Miejscem rezydencji i działalności sądu ziemskiego był zamek¹⁰. Do Sieradza zwoływane były od XIV w. sejmiki ziemskie, a po przeniesieniu głównych zjazdów do Szadku w Sieradzu zbierały się sejmiki elekcyjne (wybierano na nich urzędników ziemskich), obradujące w XVII–XVIII w. w klasztorze

6 Takiego zdania jest A. Bartoszewicz, która starała się porównać realny potencjał Warty w stosunku do innych miast, w tym Sieradza i Szadku. A. Bartoszewicz, *Warta. Społeczeństwo miasta w II połowie XV i na początku XVI wieku*, Wydawnictwo Fundacji Historia pro Futuro, [Warszawa 1997], s. 21–35; T. Marszał, *Szadek. Monografia miasta, Zarząd Gminy i Miasta Szadek*, Szadek 1995, s. 20–23.

7 Na wpływ, jaki na status miasta mogło mieć usytuowanie w nim siedziby urzędów lub miejsc obrad sądu, zwróciła uwagę A. Bartoszewicz, *Warta...*, s. 5–6.

8 J. Widawski, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1973, s. 418–419; A. Szymczakowa, *Urzędnicy łęczyccy i sieradzcy do połowy XV wieku*, Uniwersytet Łódzki, Łódź 1984, s. 11–24; J. Szymczak, *Polityczne dzieje Sieradza do końca XVI wieku*, w: Sieradz 2014, s. 39–48, 52–62, 72–74.

9 J. Widawski, *Miejskie mury obronne...*, s. 420–421; A. Szymczakowa, *Urzędnicy łęczyccy i sieradzcy...*, s. 24–27; też, *Personel sądu grodzkiego w Sieradzu za starosty Jana Koniecpolskiego (1442–1455)*, „Studia z dziejów Państwa i Prawa Polskiego”, 4 (1999), s. 167–176; *Urzędnicy łęczyccy, sieradzcy i wieluńscy XIII–XV wieku. Spisy*, oprac. J. Bieński, A. Szymczakowa, red. A. Gąsiorowski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1985, s. 104, 136–137; J. Szymczak, *Polityczne dzieje Sieradza...*, s. 74–79.

10 Z. Anusik, *Dzieje Sieradza na tle dziejów Rzeczypospolitej w XVIII wieku*, w: Sieradz 2014, s. 313–314.

dominikanów¹¹. Sieradz był też jednym z ośrodków poboru podatków publicznych. Kilka razy w roku do Sieradza zjeżdżała więc regularnie okoliczna szlachta z terenu powiatu sieradzkiego, a co jakiś czas z całej ziemi sieradzkiej. Administracyjnie Sieradz był ośrodkiem województwa, obejmującego prócz ziemi sieradzkiej także ziemię wieluńską. Dodać wypada, że znaczenie Sieradza jako ośrodka księstwa, a więc odrębnej jednostki politycznej, przetrwało okres rozbicia dzielnicowego. Królowie polscy – zarówno Piastowie, poczynając od Władysława Łokietka, jak i Jagiellonowie – wyodrębniali w swojej tytulaturze Sieradz jako jedną ze składowych ich władztwa¹².

Istotna rola Sieradza jako ośrodka gospodarczego i politycznego sięga zresztą jeszcze wczesnego średniowiecza, a wynika ona w dużej mierze z położenia geograficznego niemal w centrum państwa Piastów. Lokacja miasta, a więc nadanie prawa niemieckiego (średzkiego), nastąpiła wprawdzie dopiero około połowy XIII w. (prawdopodobnie między 1247 a 1255 r.)¹³, ale z pewnością już wcześniej był to faktycznie ośrodek handlowo-rzemieślniczy, o czym informują źródła z XII w. (w tym

11 A. Pawiński, *Sejmiki ziemskie. Początek ich i rozwój aż do ustalenia się udziału posłów ziemskich w ustawodawstwie sejmku walnego 1374–1505*, Nakładem autora, Warszawa 1895, s. 19–20, XXVII–XLII; H. Rutkowski, *Granice państwowych jednostek terytorialnych*, w: *WSŁXVI*, s. 29; M. Kobierecki, *Sieradz stolicą województwa sieradzkiego w XVII wieku*, w: *Sieradz 2014*, s. 225–227; Z. Anusik, *Dzieje Sieradza...*, s. 313.

12 Czytelne jest to zwłaszcza w intytlacji dokumentów królewskich, w których w rozbudowanej formie wyszczególniane są poszczególne ziemie Królestwa. Jest niemal zasadą, że wówczas władca tytułuje się panem ziemi sieradzkiej, wymienianej pomiędzy innymi ziemiami, najczęściej obok łęczyckiej i Kujaw. Jest też charakterystyczne, że stolica ziemi występuje w formie rzeczownikowej, a nie przymiotnikowej, co jest niewątpliwie odniesieniem do grodu (później miasta wraz z zamkiem). Szczególnie jest to wyraźne w tytulaturze ostatnich koronowanych Piastów, np. Władysława Łokietka w dyplomie z 1307 r. (*Kodeks dyplomatyczny Polski*, t. 3, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1858, nr 73: *dux Cracovie, Sandomirie, Pomeranie, Cuyavie, Lancycie et Syradie*). W zmienionej formie występuje też w tytulaturze Jagiellonów, np. w dokumencie Kazimierza Jagiellończyka z 1465 r. (K. Soczek, *Edycja krytyczna dokumentu z 1465 roku Kazimierza Jagiellończyka zezwalającego na budowę wodociągu w Bieczu*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, 69–70 (2019–2020), s. 31: *Kazimirus, Dei gracia rex Polonie, necnon terrarum Cracouie, Sandomirie, Siradie, Lancicie, Cuyauie, magnus dux Lithwanie, Russie, Prussie-que, necnon Culmensis, Elbingensis, Konigsbergensis et Pomeranie dominus et heres etc.*).

13 Zasadniczo przyjmuje się, że formalnej lokacji dokonał książę kujawski Kazimierz Konradowic, stąd datuje się ten fakt na okres po 1247 r. J. Widawski, *Miejskie mury obronne...*, s. 419; R. Rosin, *Miasta do 1572...*, s. 75–76; J. Szymczak, *Polityczne dzieje Sieradza...*, s. 49–51. Zdaniem U. Sowiny Sieradz mógł być jednak lokowany wcześniej, jeszcze przez Konrada Mazowieckiego (Sowina Sieradz, s. 23–24).

relacja geografa arabskiego)¹⁴. Zjednoczenie Królestwa Polskiego przez Władysława Łokietka wzmocniło korzystną lokalizację Sieradza. Choć w 1331 r. zarówno gród, jak i miasto zostały zniszczone przez Krzyżaków, to za Kazimierza Wielkiego odbudowano je, nadając miastu ostateczny kształt¹⁵. Położenie tego ośrodka w środkowym punkcie na osi między najważniejszymi prowincjami Królestwa spowodowało, że właśnie tam w trakcie pierwszego bezkrólewia, w latach 1383–1384, odbywały się ogólnopolskie, walne zjazdy szlachty, decydujące o obsadzie tronu polskiego po śmierci Ludwika Andegaweńskiego. Również w XV w. zwoływano tu zjazdy ogólnopolskie, o charakterze parlamentarnym. Ostatecznie w drugiej połowie XV w. inne miasto w ziemi sieradzkiej, a mianowicie Piotrków, stało się miejscem zbierania się sejmu¹⁶. W zjednoczonym Królestwie Sieradz leżał na głównej osi drożnej łączącej najważniejsze prowincje kraju – Małopolskę (Kraków) i Wielkopolskę (Kalisz, Poznań)¹⁷. Wiadomo, że gród sieradzki wraz z podgrodziem były stałym miejscem odwiedzin i postoju króla Władysława Jagiełły wraz z dworem w jego corocznych objazdach państwa¹⁸. Również późniejsi Jagiellonowie zajeżdżali tu chętnie¹⁹. To tworzyło korzystne warunki dla

14 R. Rosin, *Miasta do 1572...*, s. 74–75. W XIII w. istniały trzy główne punkty osadnicze: na południe od przyszłego miasta osada targowa z kościołem św. Mikołaja, w północnej części osada rybacka z klasztorem dominikanów, którzy przybyli między 1233 a 1245 r., oraz osada przy kościele parafialnym Wszystkich Świętych, która stała się zalążkiem miasta lokacyjnego. J. Widawski, *Miejskie mury obronne...*, s. 419.

15 Nastąpiło wówczas połączenie miasta z osadą powstałą na północy przy klasztorze dominikanów, a także z osadą przy kościele św. Mikołaja, która stała się południowym przedmieściem. J. Widawski, *Miejskie mury obronne...*, s. 419–421.

16 J. Kurtyka, *Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity politycznej*, Wydawnictwo i Drukarnia Secesja, Kraków 1997, s. 199–201; A. Marzec, *Pod rządami nieobecnego monarchy. Królestwo Polskie 1370–1382*, Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Societas Vistulana, Kraków 2017, s. 218–227; J. Szymczak, *Polityczne dzieje Sieradza...*, s. 64–67, 70–71; D. Wróbel, *U zarania polskiego parlamentaryzmu – aktywność protoparlamentarna w okresie bezkrólewia*, „Przegląd Sejmowy”, 166 (2021), nr 5, s. 161–167.

17 M. Wilska, *Drogi*, w: *WSE XVI*, s. 74–79.

18 A. Gąsiorowski, *Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386–1434*, wyd. 2. (popr. i uzupełn.), Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2015, s. 16–23; Sowina Sieradz, s. 141–144, 160–166; U. Sowina, *Późnośredniowieczny Sieradz – mity i rzeczywistość: tzw. kamienica królewska*, w: *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. T.J. Horbacz, L. Kajzer, Państwowa Służba Ochrony Zabytków. Oddział Wojewódzki w Sieradzu, Sieradz 1993, s. 193–197; J. Szymczak, *Polityczne dzieje Sieradza...*, s. 70.

19 Kilukrotnie odwiedzał Sieradz Kazimierz Jagiellończyk, zwłaszcza w początkowych latach panowania. G. Rutkowska, *Itinerarium króla Kazimierza Jagiellończyka*

miasta jako ośrodka wymiany handlowej, ale też produkcyjno-usługowego. Źródła z XV i XVI w. pokazują, że w mieście byli aktywni rzemieślnicy przynajmniej 42 specjalności i rzemioł, zrzeszeni na przełomie XV i XVI w. w 7 cechach, a 100 lat później być może nawet w 13 cechach. Do najliczniejszych grup zawodowych należeli: sukiennicy i tkacze, kuśnierze, szewcy, krawcy, czapnicy, rzeźnicy, kowale, garncarze²⁰.

Po długim okresie wojen od schyłku XV w. niemal przez cały wiek utrzymywał się pokój, a więc dobra koniunktura, stąd nastąpił wyraźny rozwój miasta, trwający aż do drugiej połowy XVI w. Sieradz należał do nie tak licznych miast polskich, które posiadały mury²¹. Wzniesienie murowanych umocnień świadczyło o możliwościach finansowych miasta. Mury były też widocznym, a zarazem symbolicznym znakiem samodzielności i samorządności tego ośrodka²².

Można się więc spodziewać, że Sieradz przyciągał do siebie przybyszy z centralnej Polski, z których część zdecydowała się przyjąć obywatelstwo tego miasta. Niestety, skalę tego zjawiska można potwierdzić dopiero od schyłku średniowiecza. Ścisłej, rejestracja nowo przyjmowanych obywateli zachowała się w zasadzie tylko dla dwóch ostatnich dekad XV w. oraz czterech dekad XVI stulecia. Nie znamy ewidencji wcześniejszej (oprócz jednego wpisu z 1475 r.), co wynika z braku zachowanych wcześniejszych ksiąg rady.

Rejestr z przełomu XV i XVI w. zachował się bowiem w formie rozproszonych wpisów w najstarszej znanej księdze radzieckiej tego miasta

1440–1492, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2014; J. Szymczak, *Polityczne dzieje Sieradza...*, s. 72.

20 Sowina Sieradz, s. 177. Do końca XVI w. w mieście – jak ustaliła A. Szymczak – były 42 profesje. A. Szymczak, *Mieszkańcy Sieradza...*, s. 148–183. R. Rosin w świetle rejestrów poborowych stwierdził w Sieradzu dla początku drugiej połowy XVI w. co najmniej 162 rzemieślników różnych specjalności. R. Rosin, *Miasta do 1572...*, s. 77–78.

21 Mury miejskie w Sieradzu (niezależne od obwarowań zamku) zostały poświadczane dopiero w 1416 r. Ich budowy raczej nie przypisuje się Kazimierzowi Wielkiemu. Powstały prawdopodobnie na przełomie XIV i XV w. To odróżnia Sieradz od większości miast polskich posiadających murowane obwarowania, których powstanie najczęściej łączy się z ostatnim koronowanym Piastem. J. Widawski, *Miejskie mury obronne...*, s. 421–424; R. Rosin, *Miasta do 1572...*, s. 79–80; A. Szymczak, *Rozplanowanie przestrzenne*, w: Sieradz 2014, s. 91.

22 H. Samsonowicz, *Miasta w społecznej przestrzeni średniowiecza*, „Kwartalnik Historyczny”, 117 (2010), nr 4, s. 6–11; tenże, *Obraz miasta jako przekaz symboliczny*, w: *Historia narrat. Studia mediewistyczne ofiarowane Profesorowi Jackowi Banaszkiewiczowi*, red. A. Pleszczyński, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2012, s. 65–74.

z lat 1465–1539. To, że nim dysponujemy, jest zresztą poniekąd fortunnym zbiegiem okoliczności. Akta te były od 1888 r. do II wojny światowej w Archiwum Głównym w Warszawie, dokąd trafiły z Kalisza, po likwidacji tamtejszego Archiwum Akt Dawnych przy Trybunale Cywilnym guberni kaliskiej. Wcześniej przechowywano je w Sieradzu w archiwum miejskim (od 1742 r. w wieży kościoła parafialnego), a potem w tamtejszym Archiwum Akt Dawnych przy Trybunale Cywilnym guberni kaliskiej (od 1848 r. przeniesionym do klasztoru dominikanów), skąd w 1851 r. przewieziono je do Kalisza²³. W 1942 r. zespół ten – jako dokumentacja archiwalna terenów włączonych do Rzeszy – został wywieziony z Warszawy prawdopodobnie do Poznania (gdzie gromadzono archiwalia dotyczące stworzonego przez okupanta okręgu tzw. Kraju Warty), a stamtąd w 1945 r. do Moskwy²⁴. Nie wiadomo, czy wśród tych rękopisów była również najstarsza księga radziecka, zawierająca wpisy przyjętych do prawa. Z pewnością znajdowała się ona w 1865 r. w Archiwum Akt Dawnych w Kaliszu, co poświadcza notatka wpisana przez archiwistę Józefa Szaniawskiego na wyklejce przedniej okładki²⁵. Późniejszy los księgi jest jednak nieznany, gdyż nie uwzględniają jej najstarsze ewiden-

23 J. Kobierzycki, *Przyczynki do dziejów ziemi sieradzkiej*, Towarzystwo Akcyjne S. Olgebranda i Synów, Warszawa [1915 – data zgody na druk], cz. 2, s. 106; R. Szczepaniak, *Archiwum Państwowe w Kaliszu. Jego przeszłość i dzisiejsza działalność*, „Archeion”, 43 (1966), s. 83–84; Z. Wojciechowska, *Archiwista Józef Szaniawski i jego spuścizna aktowa*, „Archeion”, 99 (1998), s. 93–94; A. Walawender, 4. *Księgi miejskie*, w: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zespołach*, [t.] 1: *Archiwa dawnej Rzeczypospolitej*, wyd. 2 popr. i rozszerz., red. J. Karwasińska, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1975, s. 243; M. Kulecki, *Staropolskie księgi miejskie – wprowadzenie ogólne*, w: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym*, red. D. Lewandowska, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa 2008, s. 182; tenże, *Księgi miejskie Sieradz*, w: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator...*, s. 203; J. Kita, *Przestrzeń i infrastruktura miejska w latach zaborów*, w: *Sieradz. Dzieje miasta w latach 1793–1939*, red. J. Kita, M. Nartowicz-Kot, Polskie Towarzystwo Historyczne, Łódź–Sieradz 2014, s. 68–69. Nieścisłe informacje na ten temat podał Jan Milczarek, twierdząc, że wszystkie archiwalia z Sieradza przewieziono do Kalisza około 1828 r. J. Mielczarek, *Informator*, Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Łodzi Oddz. w Sieradzu, Sieradz 1980, s. 8–9.

24 A. Wolff, *Akta partykularne przedrozbiorowe Archiwum Głównego 1381–1835*, w: *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1: *Archiwum Główne Akt Dawnych*, red. A. Stabelski, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1957, s. 177–178, 182; A. Walawender, 4. *Księgi miejskie...*, s. 244; J. Karwasińska, 1. *Zespoły miejskie – wprowadzenie ogólne*, w: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zespołach...*, s. 191; Z. Anusik, *Wstęp*, w: *Sieradz 2014*, s. 16.

25 W Kaliszu w 1865 r. księga radziecka została oprawiona. Zob. przypis 109.

cje archiwaliów sieradzkich. W „Spisie Archiwów Akt Dawnych w Królestwie Polskim”, opracowanym przez Erazma Goldmana prawdopodobnie między 1843 a 1860 r. (zaktualizowanym w 1872 r.), jest zapis potwierdzający, że w archiwum w Kaliszu znajdują się cztery księgi radzieckie Sieradza (*Consularia*), rozpoczynające się wpisami od 1590 r.²⁶ Również Józef Kobierzycki, który w 1915 r. sporządził spis akt miejskich sieradzkich, przechowywanych w Archiwum Głównym w Warszawie, nie wymienił księgi radzieckiej z XV w., podając, że *consularia* zaczynają się wpisami od 1575 r.²⁷ Rzecz jest więc zagadkowa. Być może rękopisu tego wówczas nie udostępniono Kobierzyckiemu, a może zakwalifikował on go do serii ksiąg ławniczych (liczących „książek 59”, określonych w wykazie jako *advocatalia*), które badacz zadatował na lata 1432–1801²⁸. Najstarszy tom akt ławy zawiera bowiem wpisy z lat 1432–1457, a kolejny zaczyna się od 1506 r.²⁹ Księga radziecka z wpisami od 1465 r. poniekąd wypełniała więc tę lukę. Bez dodatkowych informacji źródłowych nie sposób zatem rozstrzygnąć, czy księga ta została zabrana do Rosji wcześniej, czy też jednak wywieziono ją w 1945 r. Wiadomo natomiast, że powróciła ona do Polski pod koniec grudnia 1957 r., wraz z trzema najstarszymi księgami ławniczymi sieradzkimi³⁰. Dzięki temu rękopis ten nie podzielił

26 A. Walawender, 4. *Księgi miejskie...*, s. 292; R. Jaworski, *Erazma Goldmana Spis Archiwów Akt Dawnych w Królestwie [Polskim]*, „Archiwa – Kancelarie – Zbiory”, 8(10) (2017), s. 81–88, 95–96. Spis Goldmana jest wprawdzie datowany na 1872 r., ale jest to data sporządzenia kopii dla Romualda Hubego (R. Jaworski, *Erazma Goldmana Spis...*, s. 82). Zaproponowany przez wydawcę czas powstania spisu można w odniesieniu do zasobu Archiwum Akt Dawnych w Sieradzu datować precyzyjniej – na czas przed 1852 r., ponieważ w 1851 r. przekazano go do Kalisza. O aktualizacji świadczy dopisek Goldmana informujący, że rękopisy przechowywane pierwotnie „w Sieradzu” „są obecnie w Kaliszu” (tamże, s. 95).

27 J. Kobierzycki, *Przyczynki do dziejów ziemi sieradzkiej...*, cz. 2, s. 107. Kobierzycki sporządził Spis Archiwum Akt Dawnych województwa sieradzkiego wraz z ziemią wieluńską przechowywanych w Archiwum Głównym w Warszawie, zbliżony do spisu Goldmana, obejmujący m.in. księgi miejskie sieradzkie. Najstarsza znana Kobierzyckiemu księga radziecka, z wpisami od 1575 r., to najpewniej jednostka oznaczona dziś w AGAD sygnaturą: Sieradz 1 Hub. 3, obejmująca lata 1575–1697. *Spis zespołów: Księgi miejskie Sieradz*, <http://www.agad.gov.pl/pomoce/sieradzm148.xml> [dostęp: 15.02.2022].

28 J. Kobierzycki, *Przyczynki do dziejów ziemi sieradzkiej...*, cz. 2, s. 107.

29 Obecnie księgi te przechowywane w AGAD są oznaczone sygnaturami Sieradz 1 i Sieradz 3.

30 A. Walawender, 4. *Księgi miejskie...*, s. 244; M. Kulecki, *Staropolskie księgi miejskie – wprowadzenie ogólne...*, s. 182; tenże, *Księgi miejskie Sieradz...*, s. 203. W elektronicznym inwentarzu ksiąg miejskich Sieradza, opublikowanym na stronie internetowej AGAD, zaznaczono, że „część ksiąg przekazano z ZSRR przy końcu grudnia 1957”, a notka

losu wielu ksiąg miejskich z terenu Polski przechowywanych w Archiwum Głównym Akt Dawnych, które zostały zniszczone przez Niemców w 1944 r.³¹ Od 1958 r. księga była dostępna dla badaczy³², wkrótce stając się przedmiotem zainteresowania historyków.

Pierwszy zainteresował się sieradzkimi wpisami przyjęć do prawa Henryk Samsonowicz, który dokonał statystycznej charakterystyki najstarszych zapisek (do 1510 r.)³³. Na formę rejestracji nowych obywateli w Sieradzu, czyli umieszczanie tych informacji obok zapisów innego typu spraw, zwróciła uwagę Agnieszka Bartoszewicz³⁴. Marginalnie wspominali o tych wpisach również inni historycy³⁵. Ponownie bliższe informacje o osobach przyjętych do prawa miejskiego Sieradza podała Alicja Szymczak w monografii miasta. Badaczka ograniczyła się jednak do powtórzenia danych zestawionych przez H. Samsonowicza, dodając jeszcze tylko nazwy miast, z których pochodzili nowi obywatele Sieradza, przyjęci po 1510 r.³⁶ Ostatnio Jakub Lorenc w niewydanej rozprawie doktorskiej wykorzystał i poddał szczegółowej analizie wpisy przyjętych do obywatelstwa Sieradza do 1530 r.³⁷ Najszerzej w badaniach wykorzystała

potwierdzająca ten fakt jest zamieszczona tylko przy czterech najstarszych jednostkach, w tym przy księdze radzieckiej. *Spis zespołów: Księgi miejskie Sieradz*, <http://www.agad.gov.pl/pomoce/sieradzm148.xml> [dostęp: 15.02.2022].

31 A. Wolff, *Akta partykularne przedrozbiorowe Archiwum Głównego 1381–1835...*, s. 175–221; M. Kulecki, *Księgi miejskie Sieradz...*, s. 203; Sowina Sieradz, s. 10.

32 Sowina Sieradz, s. 10, przypis 19.

33 H. Samsonowicz, *Część pierwsza: do schyłku XV wieku*, w: M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa...*, s. 131–133.

34 A. Bartoszewicz, *Wstęp*, w: *Album Civium Civitatis Antiquae Varsoviae. Księgi przyjęć do prawa miejskiego Starej Warszawy 1506–1586*, oprac. A. Bartoszewicz, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 2000, s. 8, przypis 9; *taż*, *Warta...*, s. 22–23, 30 (autorka odnalazła też wpisy przyjęć dwóch osób z Warty); *taż*, *Piśmienność mieszczańska w późnośredniowiecznej Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012, s. 101; *taż*, *Urban literacy in late medieval Poland*, Brepols Publishers, Turnhout 2017 (*Utrecht Studies in Medieval Literacy* 39), s. 136–137.

35 E. Wólkiewicz, *Migracje do miast średniowiecznych w świetle ksiąg przyjęć do prawa miejskiego*, w: *Miasto czyni wolnym. 790 lat lokacji Opola (ok. 1217–2007)*, red. A. Pobóg-Lenartowicz, Polskie Towarzystwo Historyczne, Opole 2008, s. 50; M. Król, M. Schmidt, *Krakowskie „libri iuris civilis” z lat 1392–1800 na tle zachowanych rejestrów przyjęć do prawa miejskiego w Polsce i wybranych ośrodkach europejskich*, „Krakowski Rocznik Archiwalny”, 21 (2015), s. 23.

36 A. Szymczak, *Mieszkańcy Sieradza...*, s. 142–143.

37 Jakub Lorenc przyjęciom do prawa miejskiego w Sieradzu na podstawie wpisów w księdze radzieckiej poświęcił osobny podrozdział. J. Lorenc, „Kontakty gospodarcze średnich miast polskich na przełomie średniowiecza i epoki nowożytnej (XV–XVI wiek) na przykładzie Sieradza, Warty i Szadka”, Warszawa, maj 2017, Uniwersytet Warszawski,

rękopis księgi rady Urszula Sowina, jednak przedmiotem jej studiów była socjotopografia miasta. Z tego powodu badaczka wspominała o wpisach przyjęć do prawa tylko w kontekście obrotu nieruchomościami, a dość liczne wzmianki o nowych obywatelach (jako posesorach nieruchomości) z oczywistych powodów są rozproszone w różnych miejscach książki³⁸.

Forma rejestracji, przy jednoczesnym braku jej edycji, wpłynęła z pewnością na stopień wykorzystania tych wpisów w badaniach. Dane statystyczne zestawione przez wspomnianych badaczy są nieścisłe. Jest to skutek konieczności korzystania z rękopisu, co w tym wypadku powoduje problem z odnalezieniem i uporządkowaniem chronologicznym wszystkich rozproszonych w różnych miejscach księgi wpisów. Rozwiązanie tej trudności jest możliwe w zasadzie tylko dzięki przygotowaniu edycji krytycznej. Różnice między rzeczywistą liczbą i datami wpisów sieradzkiego rejestru obywateli a statystykami podanymi w literaturze szczegółowo zestawiam w podrozdziale poświęconym charakterystyce zawartości tego źródła (zob. s. XLIV–XLVII). Tam też przedstawione są uwagi źródłoznawcze. Sieradzkie wpisy obywateli nie były dotąd badane jako rejestr przyjęć do prawa miejskiego.

II. Rejestry przyjęć do prawa

Instytucja obywatelstwa była jednym z najważniejszych elementów ustroju i porządku prawnego miast. Choć wśród stałych mieszkańców miast obywatele (*Bürger, cives*) stanowili zwykle mniejszość, to jednak tylko oni mogli pełnić urzędy i decydować o sprawach miasta oraz korzystać z wszystkich praw i przywilejów miejskich. Uzyskanie prawa miejskiego (*Bürgerrecht, Burgrecht, ius civile, ius civitatis*) wymagało pisemnego poświadczenia w aktach miejskich. Obywatel winien zostać zapisany. Dlatego więc powszechna była praktyka prowadzenia

Wydział Historyczny. Rozprawa doktorska, promotor H. Samsonowicz, s. 173–180. Wersja elektroniczna opublikowana w Repozytorium Uniwersytetu Warszawskiego: <https://depotuw.ceon.pl/handle/item/2363> [dostęp: 14.06.2021].

38 Sowina Sieradz. Zob. przypis 1. W innej pracy badaczka wspomina o rejestrze przyjęć do prawa miejskiego w kontekście nadania obywatelstwa kobietom. U. Sowina, *Wdowy i sieroty w świetle prawa w miastach Korony w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności*, w: *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce*, cz. 1: *Od średniowiecza do wieku XVIII*, red. M. Dąbrowska, A. Klonder, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2002, s. 21.